

مُهرهای متبرک علی بن موسی الرضا^(ع) در آستان قدس رضوی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۱۴

محمدصادق میرزا ابوالقاسمی*

چکیده

آستان علی بن موسی الرضا^(ع) در میان اماکن مذهبی ایران گسترده‌ترین شبکهٔ دیوانی را داشته است. در این مجموعه از مهرهایی متنوع برای اعتباربخشی اسناد و مکاتبات استفاده شده است. بیشتر این مهرها، مهر اسم متولیان امور جاری در آستان مقدس رضوی بوده است. در عین حال، چندین مهر به نام علی بن موسی الرضا^(ع) نیز در دسترس است که می‌تواند به‌عنوان مهر متبرک مجموعه به حساب آید. در مقالهٔ پیش رو ویژگی‌های ظاهری و شیوهٔ ترکیب سه نمونه از این مهرها بررسی شده است. این مهرها در دورهٔ قاجار و در فاصلهٔ نزدیک به چهل سال (۱۲۷۲-۱۳۱۱ ه.ق) ساخته شده است. این پژوهش به شیوهٔ تاریخی-تحلیلی و بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای نوشته شده است. بررسی و مقایسهٔ مهرهای مذکور نشان می‌دهد که سجع یا عبارت روی آنها از لحاظ محتوایی و ساختاری نسبتاً مشابه یکدیگر انتخاب شده است. ابعاد نسبتاً بزرگ و شکل محرابی یا تاج‌دار مهرها نیز بر اهمیت آنها صحه می‌گذارد، و شأن معنوی آستان مقدس رضوی را نشان می‌دهد. همچنین در ترکیب این مهرها از خط نستعلیق و ثلث استفاده شده و خوشنویسی قاب اصلی آنها مبتنی بر قواعد پایهٔ ترکیب در مهرهای متأخر اسلامی بوده است. مُهرهای متبرک علی بن موسی الرضا^(ع) در خط و ترکیب و ویژگی‌های ظاهری با مهرهای حکومتی سلاطین قاجار قابل تطبیق و مقایسه است. کلیدواژه‌ها: علی بن موسی الرضا^(ع)، مُهر، خوشنویسی، آستان قدس رضوی، دوره قاجار.

* استادیار دانشکده هنر و معماری دانشگاه شیراز، ایران.

مقدمه

در گذشته نقش و سجع مهرها بیان‌کننده هویت صاحبانشان بوده است. این ویژگی، که در مهرهای پیش‌ازتاریخ و دوران تاریخی غالباً با علائم و نقوشی خاص بیان می‌شود، با گسترش اسلام تدریجاً از نقش به نوشتار سوق پیدا کرده است. کاربرد تدریجی نوشتار در مهرهای دوره اسلامی را می‌توان به مسئله کراهت تصویر از یک سو و رواج خوشنویسی از سویی دیگر معطوف کرد.^۱

امروزه «عبارت مهر» به عنوان مهم‌ترین رکن تشکیل و تشخیص مهرهای اسلامی در دانش سندشناسی محسوب می‌شود. مادر این مقاله هر نوع از نوشتار کوتاه و بلند یا موزون و غیر موزون روی مهرهای اسلامی را «عبارت مهر» می‌گوییم. با این تعریف، نوشتار روی مهرهای اسلامی از تنوع شایان توجهی برخوردار می‌شوند، اما از ساختار نسبتاً محدود و معینی پیروی می‌کنند. عبارت یک مهر ممکن است صرفاً نام یا لقب دارنده مهر باشد؛ ممکن است با عبارات دعایی، شعاری و ادبی همراه شود؛ ممکن است به زبان عربی یا فارسی یا توأمان تحریر شود؛ و مشابه اینها.

در مطالعات مهرشناسی اسلامی برای تفکیک اجزای تشکیل‌دهنده عبارت هر مهر طبقات و اصطلاحاتی رایج است. مثلاً عبارات دعایی مثل «بسم الله» و «الملك لله» و «هو الله تعالی» را که گاه در مقدمه سجع مهر استفاده می‌شود «تسمیه» و «تحمیدیه» گفته‌اند. این طبقات و اصطلاحات مطلق نیستند. به نظر می‌رسد، از میان اجزای عبارت مهر بتوان نام و نسب صاحب مهر را رکنی در طبقه‌بندی نوشتار مهرها فرض کرد. درج نام در عبارت مهر به علت کارکرد دیوانی آن، مرسوم و از قدیمی‌ترین ایام رایج بوده است.^۲ مثلاً عبارت روی مهر انگشتی پیامبر (ص) - که از آن باید به عنوان قدیمی‌ترین مهر شاخص دوره اسلامی یاد کرد - به نام ایشان متبرک و مزین بوده است.

در منابع مقدم اسلامی به تفصیل از چگونگی پیدایی و انتخاب و حتی سرانجام مهر متبرک پیامبر (ص) سخن رفته است و در خلال این گفته‌ها برخی خصوصیات ظاهری و فنی این مهر نیز روشن شده است. مشخصات مهر پیامبر در این روایات، به استثنای سجع یا عبارت روی آن، از یکدیگر مختلف است. تقریباً تمام منابع مذکور عبارت مهر پیامبر را با عبارت «محمد رسول الله» ذکر کرده‌اند (مثلاً نک: البخاری، ۱۴۲۴ق: ۱۱۰۴-۱۱۰۶؛ ترمذی، ۱۳۸۶: ۷۰-۷۶؛ بلاذری، ۱۳۴۶: ۳۶۶). از روی همین متون می‌توان اوصاف چندی از مهرهای سده‌های نخستین اسلامی خصوصاً عبارت مهر و انگشتی ائمه معصومین

و خلفای راشدین را نیز شناخت (نک: طه الولی، ۱۳۴۶: ۱۱۲-۱۱۸؛ جدی، ۱۳۸۷: ۹۰-۹۱). غالب این متن‌ها شامل آیات و عبارات دعایی عربی مانند «نعم القادر الله» و «الملك لله الواحد القهار» و «لا اله الا الله الملك الحق المبين» می‌شوند و در مواردی معدود به طور مستقیم یا غیرمستقیم به نام یا نسب صاحب نگین نیز اشاره می‌کنند. تعیین صحت و اصالت این عبارات کاری بسیار دشوار است، به‌ویژه این‌که تاکنون به‌ندرت نمونه‌ای اصیل از این مهرها یا انگشتی‌ها به دست آمده است.

مهر یا اثر مهرهایی نیز سراغ داریم که در ادوار تاریخی به ائمه معصومین منسوب شده است. برای انتساب این آثار نیز ادله کافی در دست نیست. مثلاً غیر از گزارش‌های متون متقدم اسلامی از مهر پیامبر (ص)، بر [روی] نامه‌های منسوب به ایشان، که به حاکمان ممالک مختلف نوشته شده، نیز اثر مهرهایی دیده می‌شود. این مهرها در ظاهر با گزارش‌های تاریخی مذکور تطبیق می‌کنند. با این حال اصالتی ندارند (نک: میرزا ابوالقاسمی، ۱۳۹۴: ۳۵-۳۶). یا مثلاً گزارشی از مهر منسوب به امام سجاده^۳ داریم که گویا در دست اولاد قائم‌مقام فراهانی بوده است: «یکی از موقوفات بزرگ، موقوفه قائم‌مقامی است که از حاصل این موقوفه در سال دو هزار تومان باید به عتبات عالیات برود و چند هزار تومان هم باید به مصارف دیگر برسد. موقوفه با جعبه‌ای که مهر مبارک حضرت سجاد در آن است و آن جعبه که مرصع به جواهرات است در دست اولاد قائم‌مقام است و خود قائم‌مقام واقف این موقوفه بوده است» (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۴۶: ۵۴۶/۲).

این مهر که به عبارت «علی بن حسین» مزین بوده و تصویری از آن نیز منتشر شده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۱۴۷) در واقع می‌تواند نمونه‌ای از مهرهایی باشد که بنا به عللی نسبتاً مشابه در دوران مختلف به ائمه معصومین نسبت داده شده است. مهری منسوب به امام رضا^۴ نیز در اختیار شاه‌رخ‌شاه افشار بود که مطابق با روایت مجمع‌التواریخ همراه با یک جلد قرآن به عنوان شفیع و ضامن برای میرزا سید محمد بن میرزا محمد داود صفوی ملقب به شاه سلیمان ثانی ارسال شده است.^۳ شماری مشابه از این مهرها را می‌توان بر پشت اوراق قرآن‌های متبرکی، که کتابت آنها به ائمه معصومین خصوصاً امیرالمؤمنین^۵ و امام رضا^۶ منسوب شده است، ملاحظه کرد.

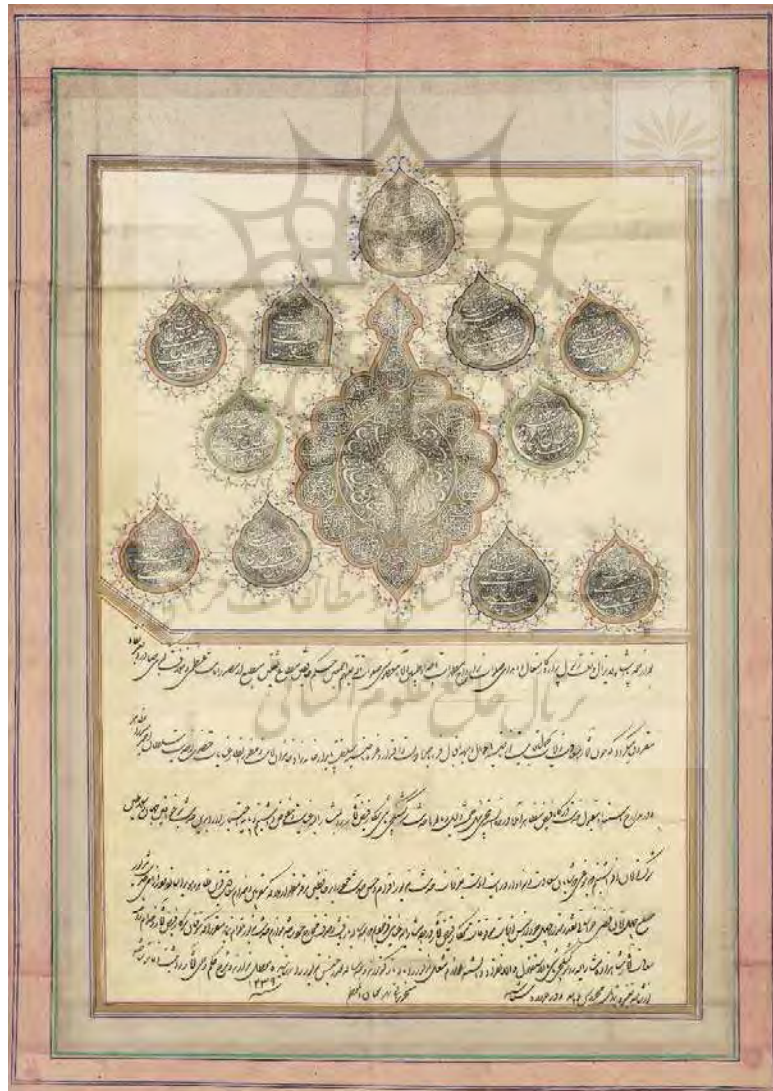
اما دسته دیگری از مهرهای مزین به نام ائمه معصومین^۷ نیز هستند که به قصد تبرک ساخته شده‌اند. مهم‌ترین فرق این مهرها از نمونه‌های پیشین در این است که ادعایی در انتساب آنها

عبارت روی آنها نیز معمولاً شامل آیات و عباراتی دعایی همراه با نام و کنیهٔ امام یا امامزادهٔ مربوط می‌شود و کیفیت خط و شیوهٔ ترکیب آنها مطلوب به نظر می‌رسد. در انتخاب جنس و شکل و ابعاد این مهرها نیز متناسب با شأن ائمه و اولاد ایشان دقت لازم به عمل آمده است. این مهرها غالباً در اختیار متولیان بقاع قرار داشته است و در امور مربوط به آن بقعه مورد استفاده قرار می‌گرفته است.

آستان قدس رضوی جزو معدود اماکن مذهبی و متبرکه ایران است که اسناد و مکاتبات تاریخی خود را محفوظ داشته است.

نیست. استفادهٔ احتمالی از این مهرها در اسناد و مکاتبات نیز با نیت ساختشان مطابق است. از مشهورترین این مهرها می‌توان به مهر آستان حضرت معصومه (س) یا مهر مخصوص اسناد برات و زیارت آستان علی بن موسی الرضا^(ع) اشاره کرد (تصویر ۱).
 نک: رابینو، ۱۳۵۳: ۱۵۳، بلر، ۱۳۹۶: ۴۷۷؛ کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۸۵: ۴۷۴-۴۷۶؛ شیخ‌الحکمایی، ۱۳۸۵: ۱۸۷-۱۹۰).

اغلب این مهرها ویژهٔ امور جاری و دستگاه اداری بقاع متبرکهٔ امامان و امامزادگان تهیه شده است. این دسته از مهرها، به علت کارکردی که داشتند، شناسنامهٔ نسبتاً معلومی دارند.

تصویر ۱. اعطای منصب سرکشیکچی‌باشی به سلطان احمد میرزا، مهور به مهرهای متبرک با نام ائمهٔ معصومین. تاریخ سند ۱۲۳۹ق. (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. ش. ۳۵۴-۹۹۷).

مهر انگشتری می‌شود (تصویر ۲).^۴ به نظر می‌رسد تمامی این مهرها مربوط به تشکیلات دیوانی آستان قدس در دوره قاجار باشد. از این تعداد ۵ نمونه مهر فلزی است که به شیوه حکاکی با قلم فلزی ساخته و پرداخته شده است، و مابقی شامل نگین سنگ‌های قیمتی و نیمه‌قیمتی می‌شود که مطابق معمول به شیوه تراش با قلم الماسه و با دستگاه مخصوص حکاکی انجام شده است. عبارت این مهرها اغلب به خط نستعلیق و چندتایی نیز به شیوه طغرا نگاشته شده است. به طور کلی، کیفیت خط و ترکیب این مهرها مطلوب به نظر می‌رسد.

از میان مهرهای مذکور سه مهر وجود دارد که از سایر نمونه‌ها ممتاز است. این مهرها برخلاف سایر موارد مهر اسم یا منصب افراد مشغول در آستان قدس نبوده است و بر روی آنها نام «علی بن موسی الرضا» نقش شده است. این سه مهر را می‌توان در مقام مهر متبرک و اصلی مجموعه آستان قدس در دوره قاجار به حساب آورد و از حیث خصوصیات ظاهری مانند شکل و جنس، همچنین مضمون و خوشنویسی و حکاکی مورد بررسی قرار داد. این مقاله به منظور تحلیل ویژگی‌های ظاهری و تجسمی این سه مهر به شیوه تاریخی - تحلیلی و بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای نوشته شده است.

متن و تاریخ مهرها

هر سه مهر مجموعه آستان قدس تاریخ دارد. حک تاریخ بر روی مهرهای اسلامی به طور معمول نشان‌دهنده تاریخ ساخت آنهاست. با این حساب، این مهرها در فاصله‌ای نزدیک به ۴۰ سال (۱۲۷۲-۱۳۱۱ق) ساخته شده است. بررسی اسناد مربوط نیز نشان می‌دهد که از حدود اواخر سده سیزدهم تا نیمه سده چهاردهم از مهرهای مذکور در نظام اداری و اسنادی آستان قدس رضوی استفاده می‌شده است (تصویر ۳). با توجه به تقدم تاریخ روی مهرهای مذکور متن و مشخصات آنها به ترتیب زیر است:

مهر اول: العزة لله

انا ولی الله ابوالحسن علی بن موسی الرضا
یا قاهرالعدو و یا ولی الولی یا مظهرالعجایب یا مرتضی علی.
تاریخ: ۱۲۷۲ق. (تصویر ۴).

مهر دوم: نشان خاتم سلطان دین علی بن موسی الرضاست.
خاتم الانبیاء محمد رسول الله، علی، فاطمه، حسن، حسین،
علی، محمد، جعفر، موسی، علی، محمد، علی، حسن، مهدی.
تاریخ: ۱۲۸۲ق. (تصویر ۵).

امروزه آرشیو نسبتاً مدونی از اسناد مربوط به این مکان تهیه شده است. بررسی کلی این اسناد نشان می‌دهد که نوعی استمرار امور دیوانی و اعتباربخشی اسناد در آستان علی بن موسی الرضا^۵ لااقل از دوران صفوی تا پایان قاجار برقرار بوده است. در این آستان غالب سمت‌ها و مشاغل تعریف مخصوص اداری داشتند و در قبال اسناد و مکاتبات مربوط به شغل خود طبق ضوابط معینی عمل می‌کردند. بر اسناد مذکور در بازبینی‌ها و گذار از سلسله مراتب تشکیلاتی معمولاً حاشیه‌هایی نگاشته شده است و احیاناً با مهرهایی معتبر شده است. بیشتر مهرهای مذکور، مهر اسم کسانی است که در جوار این مکان مذهبی به رتق و فتق امور جاری مردم می‌پرداختند یا از مراجعه‌کنندگان بودند. با توجه به اینکه اصل مهرهای موجود از آستان قدس در مکانی غیر از آرشیو اسناد و کتابخانه آستان قدس نگهداری می‌شود، فعلاً اطلاعات دقیقی از کم و کیف مجموعه این مهرها در دست نیست، اما دسترسی احتمالی و بررسی آنها می‌تواند به حوزه مهرشناسی دوره اسلامی در ایران کمک شایان توجهی کند. اهمیت این مجموعه از این نظر می‌تواند بیشتر باشد که آستان قدس به‌عنوان بزرگ‌ترین تشکیلات دیوانی مذهبی در ایران به‌شمار می‌رود و فعالیت‌های آن از سایر اماکن مذهبی در ایران مثل بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی نیز گسترده‌تر و مدون‌تر بوده است.

به هر صورت، منظور از نوشتن این مقاله بررسی ویژگی‌های ظاهری و هنری مهرهای دیوانی آستان علی بن موسی الرضا^۶ است. تصاویر این مهرها که از آرشیو مجموعه مذکور در اختیار نگارنده قرار گرفته به طور کلی شامل ۱۸ عدد نگین و

تصویر ۲. تعدادی از مهرهای دیوانی آستان علی بن موسی الرضا^۷.
(آرشیو آستان قدس رضوی)

مهر سوم: العزة لله.

انا ولی الله السلطان ابوالحسن علی بن موسی الرضا.
یا قاهر العدو ویا ولی الولی یا مظهر العجایب یا مرتضی علی.
تاریخ: ۱۳۱۱ق.
رقم حکاک: طاهر. (تصویر ۶).

تصویر ۵. اصل و اثر مهر مدور محرابدار (گلابی) آستان علی بن موسی الرضا^(۱)
با عبارت: «خاتم الانبیاء محمد رسول الله، علی، فاطمه، حسن، حسین، علی،
محمد، جعفر، موسی، علی، محمد، علی، حسن، مهدی؛ نشان خاتم سلطان
دین علی بن موسی الرضاست؛ ۱۲۸۲ق»^(۲). (آستان قدس رضوی)

تصویر ۶. اصل و اثر مهر مربع محرابدار (محرابی) آستان
علی بن موسی الرضا^(۳) با عبارت: «یا قاهر العدو ویا ولی الولی یا مظهر
العجایب یا مرتضی علی؛ العزة لله، انا ولی الله السلطان ابوالحسن
علی بن موسی الرضا؛ ۱۳۱۱ق»^(۴). (آستان قدس رضوی)

تصویر ۳. اعطای خلعت به مظفرالدین میرزا مهور به مهر متبرک
علی بن موسی الرضا^(۵). تاریخ سند: ۱۳۱۰ق.
(سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. ش ۸۱۷۴-۲۹۵).

تصویر ۴. اصل و اثر مهر مربع محرابدار (محرابی) آستان
علی بن موسی الرضا^(۶) با عبارت: «یا قاهر العدو ویا ولی الولی
یا مظهر العجایب یا مرتضی علی؛ العزة لله، انا ولی الله ابوالحسن
علی بن موسی الرضا؛ ۱۲۷۲ق»^(۷). (آستان قدس رضوی)

همان‌طور که مشخص است متن این مهرها از لحاظ محتوایی و ساختاری نسبتاً با یکدیگر مشابه است. به طور کلی در عبارت این مهرها از زبان و رسم‌الخط عربی استفاده شده است و صرفاً شعار حاوی نام یا همان عبارت نام در مهر دوم به فارسی آمده است. عبارت نام در هر سه مهر با بیان نام امام هشتم «علی بن موسی الرضا» و تصریح ولایت او نوشته شده است. عبارت شعار در حاشیه این مهرها نیز بر امر امامت و ولایت صراحت دارد.

ویژگی‌های ظاهری مهرها

شکل دو مورد از این مهرها به صورت «مربع محرابدار» (نک: تصویرهای ۴ و ۶) و دیگری «مدور محرابدار» است که سطح خارجی بدنه آن به صورت کنگره‌دار تراشیده شده است (نک: تصویر ۵). به طور کلی در تحقیقات این نمونه از شکل‌ها را به ترتیب با اصطلاح «محرابی» و «گلابی» بیشتر می‌شناسند.^۵ ویژگی اصلی شکل در این دست مهرها برآمدگی وزانده روی سر آنهاست که بدان «تاج» یا «کلاهک» نیز گفته می‌شود.

شکل یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های ظاهری مهرهای اسلامی به حساب می‌آید و معمولاً انتخاب آن در مهرهای رسمی با ضوابط و قواعد معینی صورت می‌پذیرد. بررسی کلی نظام شکلی در مهرهای اسلامی نشان می‌دهد که دست کم از دوران صفوی استفاده از شکل مربع محرابدار و مدور محرابدار ویژه مهر شاهان بوده است. این خصوصیت در دوران بعد نیز - به استثنای زند - کم‌وبیش دنبال شده است. ظاهراً سایر مناصب حکومتی یا طبقات اجتماعی اجازه استفاده از این شکل را در ساخت و پرداخت مهرهای خود نداشتند. از این رو به‌ندرت نمونه‌ای از مهرهای محرابدار دیده می‌شود که متعلق به اشخاصی غیر از حاکمان باشد. مثلاً مهم‌ترین مهرهای حکومتی سلاطین قاجار از نوع مربع محرابدار (محرابی) است، در حالی که تقریباً هیچ‌یک از مهرهای شاهزادگان پرشمار قاجاری با این شکل ساخته نشده است (نک: فراستی، ۱۳۸۰: ۱۶۳-۲۰۵؛ فراستی، ۱۳۸۰: ۲۵۱-۳۱۱). از این نظر شکل مهرهای مذکور می‌تواند با شکل مهر سلاطین وقت مطابقت داد و به تبع آن جایگاه و رتبه معنوی آستان قدس رضوی را حتی در انتخاب شکل مهرها متوجه شد.^۶

ابعاد این مهرها نیز بزرگ‌تر از اندازه متداول مهرهای معمولی است. این ویژگی نیز یکی از شاخصه‌های دیوانی در مهرهای رسمی و حکومتی محسوب می‌شود و هرچه ابعاد یک

مهر بزرگ‌تر باشد، طبعاً اهمیت آن مهر و مقام صاحب آن نیز بیشتر بوده است. به طور معمول مهرهای حکومتی در نظام دیوانی را به دو دسته مهرهای بزرگ و مهرهای کوچک تقسیم می‌کردند. کوچک و بزرگی مهرها با شأن استفاده آنها در اسناد بی‌ارتباط نبود. مثلاً در تاریخ مبارک غازانی و جامع‌التواریخ از تمغای بزرگ و تمغای کوچک غازان‌خان یاد شده است (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۸۸: ۲۹۳) و شاردن مهرهای شاه سلیمان صفوی را در دو دسته مهرهای بزرگ و کوچک معرفی کرده است (شاردن، ۱۳۴۵: ۳۲۸/۸ و ۳۲۴-۳۲۵). بنابراین ابعاد مهرهای آستان قدس نیز می‌تواند معرف میزان اهمیت این مهرها و جایگاه معنوی علی بن موسی الرضا^۷ باشد.

جنس نگین و قاب و دسته این مهرها نیز از سنگ‌های قیمتی مانند زمرد و عقیق، و فلزات گرانبها مانند طلا ساخته شده است، و به الماس و یاقوت و غیره مرصع گردیده است. مشابه این جنس از مهرها را نیز باز می‌توان در مهرهای حکومتی سلاطین قاجار مشاهده کرد.^۷ این نوع از ترصیع و آراستگی در سطوح بدنه مهرهای آستان قدس جلوه تزئینی شایان توجهی بدان‌ها داده است. استفاده از نقوش ریز گیاهی در زمینه صفحه مهرها نیز نمونه دیگری از تزئین در مهرهای این مجموعه محسوب می‌شود. این تزئینات عمدتاً شامل بندهای پیچان اسلیمی ساده به همراه گلبرگ و گل‌های پنج‌پر بسیار ریز است که تقریباً سراسر سطح زمینه صفحه هر سه مهر مذکور را پوشانده است. جلوه این نقوش در اثر مهرها بر اسناد به‌گونه‌ای است که از زیر نوشتار حرکت می‌کند، و فضای خلوت و خالی حروف و کلمات ترکیب را می‌پوشاند. حکاکی آن نیز ظریف‌تر و با سطح عمق کمتری نسبت به عبارت متن مهرها انجام شده است. این نوع از نقش‌ها و شیوه اجرای آنها در سطح صفحه مهرهای دوره اسلامی دست‌کم از دوران صفوی بسیار متداول و فراگیر بوده است.

خط و ترکیب مهرها

صفحه تمامی این مهرها قاب‌بندی شده است. بدین ترتیب اجزای عبارت هر مهر نیز مطابق قاعده‌ای در قاب‌ها تقسیم و البته تفکیک گردیده است. عبارت مهرهای اول و سوم، که به یکدیگر مشابه است، در قاب‌بندی نیز مشابه از کار درآمده است. در این دو مهر تحمیدی «العزة لله» در سر (تاج) مهر اقتاده است. همچنین حاشیه‌ای باریک و موازی با سه ضلع طرفین صفحه مهرها ایجاد شده که حاوی عبارت شعار است. شکل و فضای حاشیه سه‌قسمتی این دو مهر قاعده قاب‌بندی در

است و رقم خود - طاهر - را بر پای این مهر نیز گذاشته است.^۸ ابعاد دقیق این دو مهر در جایی نیامده، با این حال قاب چهارگوش مهر سوم در نسبت با مهر اول به مربع نزدیک تر است و انسجام کلی قالب آن با پردازش و تراش ظریف تاج مهر، دوچندان شده است. عبارت دعایی حاشیهٔ هر دو مهر یکسان است و نوع اتصال و چرخش سطری در فضای سه بخشی حاشیهٔ هر دو مهر نیز مشابه است. با این حال محمدطاهر حکاک با حذف دو کشیدهٔ معکوس از واژگان «مرتضی و علی» در انتهای عبارت شعار و کشیدگی مفرد «ب» در «العجایب» این مد را به میان قاب سوم حاشیه کشاننده است. از طرفی در قاب آغازین حاشیه با امتداد حرف «ع» در «العدو» مد ایجاد کرده و به این ترتیب سعی در ایجاد تقارن و تعادل عینی از این ترکیب داشته است. چنین مصداقی در ترکیب تحمیدیهٔ تاج مهر نیز دنبال شده است. تحمیدیهٔ هر دو مهر «العزة لله» است. محمدطاهر با بالا آوردن «الله» از عبارت قاب میانی مهر و حذف خط فرضی و متمایزکنندهٔ تاج از قاب اصلی، هم عبارات تحمیدیه و قاب میانی مهر را مرتبط کرده و هم به هدف خود در ایجاد تعادل و تقارن عینی ترکیب نزدیک شده است.

اما بارزترین تفاوت در ترکیب این مهر نسبت به دیگری استفاده از اصل همجواری حروف دایره‌ای در ترکیب قاب اصلی مهر است. این دقت و ظرافت با افزودن یک واژه به عبارت قاب اصلی مهر ممکن شده است. به این ترتیب که با حذف کشیده‌های معکوس «ی» در ترکیب مهر اول و تکمیل دوایر ترکیب به شش عدد و چینش منظم آنها در دوردیف سه تایی کرسی‌های ترکیب را مهیا و مابقی عبارت را بر آن سوار کرده است.

از این نظر ترکیب و تحریر در مهر سوم نسبت به نمونهٔ نخست بسیار موفق تر است. اما محمدطاهر، حکاک باشی آستان قدس، بخشی از این حسن سلیقه را مرهون خوشنویس و حکاک مهر نخست است. در واقع محمدطاهر حکاک با بهره از استعداد مفردات نستعلیق بر مبنای دو قاعدهٔ مد و دوایر، تناسبی شگرف را در ترکیب این مهر پیاده کرده است. تعدیل شکل و تناسب قاب کلی مهر نیز بر قوت این ترکیب افزوده است.

مهر دوم این مجموعه، با توجه با اختلاف شکل و متن، ممکن است در ترکیب خوشنویسی متفاوت از دیگر مهرها به نظر برسد. با این حال، ترکیب در قاب میانی یا اصلی این مهر نیز بر مبنای مدات دوایر و به عبارت صحیح تر بر اساس قاعده «تلفیق مدات و دوایر» در آداب مهرنویسی شکل گرفته است.^۹ ترکیب اصلی در این مهر با چیدمان حروف دایره‌ای کلمات «نشان» و «سلطان» و «دین» در سطر بالا و همجواری حروف دایره‌ای عبارت «علی بن موسی» در

محراب مساجد را تداعی می‌کند، با این تفاوت که جهت نوشتار حاشیهٔ مهرها بر خلاف رسم حاشیه‌نویسی محراب‌های اسلامی است. این نکته با قاعدهٔ معکوس‌نگاری و حکاکی از چپ در مهرها توجیه می‌شود.

در مهر دوم نیز قاب حاشیه وجود دارد، اما مطابق بدنهٔ مهر به صورت کنگره‌ای طراحی شده است. این قاب به سیزده کنگره یا خانه تقسیم گردیده و نام چهارده معصوم^{۱۰} در این کنگره‌ها به انضمام تاج مهر قرار گرفته است. بدین ترتیب، قابی نیز در مرکز این مهر به شکل «اشکی» درآمده است.

در مهرهایی که به صورت متن و حاشیه قاب‌بندی می‌شوند ممکن است خط عبارت قاب حاشیه و قاب میانی از یکدیگر متفاوت باشد. در مهر اول و سوم این مجموعه قاب اصلی و قاب حاشیهٔ مهر به خط نستعلیق نوشته و ترکیب شده است، اما تحمیدیهٔ آنها به ترتیب به قلم ثلث و نستعلیق است. خط قاب اصلی مهر دوم نیز نستعلیق است، اما اسامی متبرک چهارده معصوم^{۱۱} در حاشیهٔ آن به ثلث نگاشته شده است.

در ترکیب مهر اول - چه در حاشیهٔ مهر و چه در قاب میانی - از شیوهٔ ترکیب بر پایهٔ مدات (کشیده‌ها) استفاده شده است. همچنین به حفظ قرینگی و محور تقارن عمودی مهر، که از رأس تاج تا میانهٔ ضلع قاعدهٔ مهر امتداد دارد، کاملاً توجه شده است. خلوت و جلوت و میزان تراکم حروف و کلمات دو سوی این محور نیز نسبتاً متعادل و موزون است.

مفرد «ی» در انتهای واژگان «والی»، «الولی»، «مرتضی» و «علی» به انضمام کشیدهٔ حرف «ب» در واژهٔ «العجایب» پنج مد ترکیب تک‌سطری حاشیهٔ مهر اول را تشکیل می‌دهد اما چینش این کشیده‌ها در سه قاب حاشیهٔ متفاوت است. بدین ترتیب که در قاب اول هیچ کشیده‌ای دیده نمی‌شود. قاب دوم دو کشیده در طرفین محور فرضی تقارن دارد و مدات دیگر در قاب سوم جای گرفته است. همچنین مفرد «ی» در واژگان «ولی»، «علی» و «موسی» سه کشیدهٔ معکوس و سراسری ترکیب عبارت قاب میانی مهر را صورت داده است.

مقایسهٔ این مهر با مهر سوم از چند نظر شایستهٔ توجه است. با توجه به متن، شکل، و نوع ترکیب نسبتاً مشابه این دو مهر باید نمونهٔ متأخر را متأثر از دیگری دانست. از خوشنویس و حکاک مهر نخست آگاهی چندانی در دست نیست، با این حال مهر سوم را محمدطاهر، حکاک معروف عصر قاجار و آستان علی بن موسی الرضا^{۱۲}، ساخته و پرداخته است. او به واسطهٔ خدمت در این آستان ملقب به «حکاک باشی آستان قدس» شده

سطر پایین دو سطح پایه یا کرسی ترکیب شکل گرفته است و مابقی اجزای کلمات بر اساس آنها در فضای اشکی شکل قاب میانی جای گرفته است. استقرار «ست» با امتداد حرف «ت» به عنوان بستر دوایر طبقه بالای ترکیب نیز قاعده تلفیق مدات و دوایر رایج در آداب مهنویسی را نشان می‌دهد و عملاً قاب و عبارت ترکیب را به دو نیمه کاملاً مشخص تقسیم کرده است.^{۱۰}

نتیجه‌گیری

اهمیت این سه مهر در میان مهرهای متبرک آستان علی بن موسی الرضا^(ع) را می‌توان در ابعاد بزرگ و شکل محرابی و حتی نوع نگین و تزئینات قاب و دسته مهرها متوجه شد. این مجموعه از خصوصیات تنها با مهرهای حکومتی سلاطین قاجاری قابل مقایسه است و میزان اهمیت و جایگاه معنوی آستان علی بن موسی الرضا^(ع) را نشان می‌دهد.

در عبارت این مهرها از نام «علی بن موسی الرضا» و شعاری مبتنی بر امر امامت و ولایت استفاده شده است. خط و ترکیب این مهرها نیز همانند سایر ویژگی‌های ظاهری و ادبی آنها از قواعد معینی پیروی می‌کند. این قواعد به طور کلی در آداب مهنویسی متأخر اسلامی بر مبنای مدات و دوایر یا تلفیق این دو شکل می‌گیرد. در این میان به علت شباهت شکل و عبارت تقریباً یکسان مهر اول و سوم صورت قاب‌بندی و ترتیب اجزای متن و ترکیب خوشنویسی آنها نیز بسیار به یکدیگر نزدیک شده است. ظاهراً مهر اول سر مشقی برای محمدطاهر، حکاک‌باشی آستان قدس، در ترکیب و حکاک مهر دیگر بوده است. تغییرات و اصلاحات جزئی که در ترکیب خوشنویسی مهر اخیر ایجاد شده است هم موفق از آب درآمده و هم آن را به مراتب از سایر مهرها شاخص‌تر کرده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. در متون تاریخی روایات و وقایع متعددی وجود دارد که می‌تواند ناظر به این موضوع باشد. مثلاً «در خزانه علاءالدین یک پاره زمرد ریحانی بوده است. شکل آن مربع و روی ممسوح و بی‌عیب، در غایت کمال صورتگری و در زیر تخت، صورت دو شیر کرده و بر دو جانب تاج شاه صورت دو مرغ و آن صورت‌ها را به غایت خوب کرده، گزارده کرده که مثل او موم نتوان کرد و ممکن بیست مثقال از آن کم کرده باشند تا آن صورت‌ها را توان انگیخت؛ و آن پاره زمرد به آن شکل مربع ممسوح، بدان راستی از آن نتوان کرد، زیادت از ده مثقال باید بوده تا صورت آدمی و روی مرغان و شیران حک کرده باشند. استادی را فرمود که روی آن صورت بار دیگر چنان که در اول بوده باشد، توان کرد؟ و به عتاب به استاد گفته که این صورت لایق شعار اسلام نیست و در ملت پیغامبر ما صورت حرام است، خاص با خود داشتن و این صورت مثل بت است و به گمان آن را در دیار اسلام نساخته‌اند. همان اولاتر که بر روی کلمه لا اله الا الله و محمد رسول الله که مفتاح همه خیرات است و سرمایه نجات ابدی، تیمن و تبرک آن را بیاید نوشت. تا بعد از دورها تذکره باشد؛ چه مثلی مشهور است کالتقش فی الحجر» (خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۳۴۸: ۹۳).
۲. به تبع این موضوع، در یک تقسیم کلی عبارت مهرها، علاوه بر عبارت نام، شامل عبارت شعر و عبارت تاریخ نیز می‌شوند این طبقه‌بندی تفسیر و تفصیل دارد. برای آگاهی بیشتر نک: میرزا ابوالقاسمی، ۱۳۹۴:
۳. «در خلال این احوال شاه‌رخ میرزا مصحوب برزوبیک مین‌باشی غلامان عریضه‌ای در کمال عجز و الحاح با قرآن مجید فرستاد که من طفل یتیم به سبب قرابت در سلک فرزندان بندگان انتساب دارم، لکن خود را از غلامان می‌دانم. دیگر شفیع بنی‌کلام الله و مهر مهرآسای مقدس جناب امام شهید غریب‌علی بن موسی الرضا^(ع) چیزی نداشتم. لهذا، این آیات بلند درجات را به خدمت نواب ابویوم شفیع نموده، متوقع چنین است که به استعجال تمام تشریف‌فرمای این صوب گردیده فایض به تقبیل مرقد مطهر امام الأئمه والجن شده و بر سر این یتیم بی‌کس سایه گسترده در سلک فرزندان و غلامان خود منسلک فرموده به هر نحوی که مناسب حال دانند انتظام امور فرموده، این بی‌کس را از دست این جماعت اجامره و اویش خراسان استخلاص دهند که به لطف الهی و از حسن تدابیر آن ابویوم تقیج در امور خراسان و ممالک دیگر ایران روی نماید که بعد از تشدد و تشتت به وقوع محن و بلا، که به ایران واقع شده بود، باعث امنیت و آرام عبادالله گردد. بناء علیه آن جناب را، که شرم و آزر و حقیقتی و مروت و صلوة رحم‌پروری جبلی ذات بود، مسئول او را به درجه قبول رسانیده و قرآن مجید و مهر مهرآثار جناب مولانا را متمسک دانسته، جواب جمیع سرداران آذربایجان و عراق و قلمرو علیشکر را چنین دادند و نوشتند که این جانب را هرگز تمنا و خواهش امر سلطنت نبوده و نیست و الحال شاه‌رخ میرزا را، که قرابت قریبه با این جانب از طرف والده دارد و به مرتبه فرزند خود می‌دانیم به علاوه قرآن مجید و مهر شریف مقدس شاه خراسان را شفیع نموده، بر خود لازم و حازم نموده - ان شاءالله تعالی - جمیع کارخانجات و متعلقات پادشاهی را برداشته، از هر طریق که مناسب باشد، برده به ایشان رساند و خود معتکف آستان ملایک‌پاسبان روضه رضویه - علیه‌السلام - گردیده لیل و نهاراً جبهه‌سای سده رفیعه علیه باشد» (مرعشی صفوی، ۱۳۶۲: ۱۰۳).
۴. از همکاری آستان قدس رضوی و پیگیری آقای مهدی صحراگرد برای دسترسی به این تصاویر سپاسگزارم.
۵. برای آگاهی بیشتر از سیر تحول شکل مهرهای دوره اسلامی نک: میرزا ابوالقاسمی، ۱۳۹۴: ۷۰-۷۵).
۶. شکل مهر مدور محرابدار آستان قدس رضوی با شکل مهر مشهور آستان متبرک حضرت معصومه^(س) مشابه است (نک: رابینو، ۱۳۵۳: p۱۵۳).
۷. برای دیدن نمونه‌هایی از این مهرها نک: جدی، ۱۳۹۰.
۸. درباره او نک: کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۵۷: ۴۰.
۹. برای آگاهی از قواعد مینا در ترکیب مهرهای متأخر اسلامی نک: میرزا ابوالقاسمی، ۱۳۹۴: ۱۰۲-۱۱۲.
۱۰. در قسمت تاج مهر نیز نام و لقب پیامبر^(ص) در سه طبقه بر مبنای کشیدگی «ی» در «انبیاء»، «خ» در «خاتم»، و «ل» در «رسول» ترکیب شده است.

فهرست منابع

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن (۱۳۵۷). *صدرالتواریخ*، تصحیح و تحشیهٔ محمد مشیری، تهران: روزبهان.
- البخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۲۴ق). *صحیح البخاری*، تصحیح محمد فواد عبدالباقی، بیروت: دار ابن حزم.
- الولی، محمد طه (۱۳۴۶). از انگشتی تا مهر، ترجمهٔ محمود لواسانی، *الدراسات الادبیه*، سال ۹، شماره ۱-۲: صص. ۹۵-۱۲۰.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۳۴۶). *فتوح البلدان* (بخش مربوط به ایران)، ترجمهٔ آذرتاش آذرنوش، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بلر، شبلا (۱۳۹۶). *خوشنویسی اسلامی*، ترجمهٔ ولی الله کاووسی، تهران: فرهنگستان هنر.
- ترمزی، ابو عیسی محمد بن عیسی (۱۳۸۶). *شمائل النبی*، ترجمه و تحشیهٔ محمود مهدوی دامغانی، تهران: نی.
- جدی، محمد جواد (۱۳۸۷). *مهر و حکاکای در ایران*، تهران: فرهنگستان هنر.
- جدی، محمد جواد (۱۳۹۰). *مهرهای سلطنتی در مجموعهٔ موزه کاخ گلستان*، تهران: مجلس شورای اسلامی.
- خواجه نصیرالدین طوسی (۱۳۴۸). *تسوخ‌نامه ایلیخانی*، با مقدمه و تعلیقات مدرس رضوی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- رابینو، یاسنت لویی (۱۳۵۳). *آلبوم سکه‌ها، نشان‌ها و مهرهای پادشاهان ایران (از سال ۱۵۰۰ تا ۱۹۴۸ میلادی)*. به اهتمام محمد مشیری، تهران: امیرکبیر.
- رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۱۳۸۸). *تاریخ مبارک غازی*، به اهتمام کارل یان، آبادان: پرسش.
- شاردن، ژان (۱۳۴۵). *سفرنامه*، جلد ۸، ترجمهٔ محمد عباسی، تهران: امیرکبیر.
- شیخ‌الحکمایی، عمادالدین (۱۳۸۵). *نقدی بر مقالهٔ بازخوانی فرمانی منحصر به فرد از عهد قاجاریه ۱۲۳۹ق*، *گنجینهٔ اسناد*، شماره ۶۴: صص. ۱۸۷-۱۹۰.
- فراستی، رضا (۱۳۸۰). *مهرهای شاهان قاجاریه، تاریخ معاصر ایران*، شماره ۱۷: صص. ۱۶۳-۲۰۵.
- فراستی، رضا (۱۳۸۰ب). *مهرهای شاهزادگان قاجاریه، تاریخ معاصر ایران*، شماره ۱۹-۲۰: صص. ۲۵۱-۳۱۱.
- کریم‌زاده تبریزی، محمد علی (۱۳۵۷). *حکاکان و نگین تراشان، هنر و مردم*، شماره ۱۸۹-۱۹۰، صص. ۳۸-۴۴.
- کریم‌زاده تبریزی، محمد علی (۱۳۸۵). *مهرها، طغرها و فرمانهای پادشاهان ایران*، لندن: مؤلف.
- مرغشی صفوی، میرزا محمدخلیل بن داود (۱۳۶۲). *مجمع‌التواریخ (در تاریخ انقراض صفویه و وقایع بعد)*. تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران: کتابخانهٔ طهوری.
- میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق (۱۳۹۴). *آداب مهنویسی در دورهٔ اسلامی (از ایلیخانان تا پایان قاجاریه)*، تهران: سازمان اسناد و کتابخانهٔ ملی ایران.
- ناظم‌الاسلام کرمانی، محمد بن علی (۱۳۴۶). *تاریخ بیداری ایرانیان*، جلد ۲، به اهتمام علی اکبر سعیدی سیرجانی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.